

ԵԿԵՂԵՑԱԳԻՏԱԿԱՆ

ԱՐՄԱՆ ՄԱԿԱՐԵԱՆ

Խաչատուր Աբովեանի անուան ՀՊՄՀ
գեղարուեստական կրթության ֆակուլտետ

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԱՐՄԱԻՐ ՔԱՂԱՔԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ ԵՒ ՆՈՐԱՍՏԵՂԾ ՈՐՄՆԱՆԿԱՐՆԵՐԸ

Արմաւիրը Ռուսաստանի Դաշնութեան Հիւսիսային Կովկասի քաղաքներից մէկն է, որն ունի իր ինքնատիպ պատմութիւնն ու մշակոյթը: Այն հիմնուել է 1839 թ. ռուսական կայսեր միջամտութեամբ՝ չերքեզական գիւղերից այստեղ գաղթած հայերի կողմից, եւ, ի յիշատակ հնադարեան հայոց մայրաքաղաքի, անուանուել է Արմաւիր: Տեղի հայերի ջանքերով փոքրիկ աուլը շատ կարճ ժամանակահատուածում՝ մօտ կէս դար, դառնում է Հիւսիսային Կովկասի արդիւնաբերական, երկաթուղային, կրթական եւ մշակութային խոշոր ու ակնառու կենտրոններից մէկը: Շուտով՝ 1914-ին, Նիկոլայ II կայսեր հրամանով այն դառնում է քաղաք՝ բնակչութեան մէջ հայերի թուի գերակշռող մեծամասնութեամբ:

Տեղի հայ բնակչութեան կրօնական կեանքին միշտ էլ բնորոշ է եղել պայծառ եւ անկրկնելի ներկայակեր: Նախա-խորհրդային շրջանում այստեղ գոյութիւն ունէին հայկական հինգ եկեղեցիներ: Այսօր, ցաւօք, դրանցից պահպանուել եւ գործում է միայն մէկը՝ Ս. Աստուածամօր Վերափոխման տաճարը: Հայ հոգեւոր ու մշակութային կեանքում նշանակալի իրադարձութիւն էր այն, որ դեռեւս 1939-ին՝ խորհրդային շրջանում, բարբարոսաբար վերացուած համանուն հին տաճարի տեղում հայերի եւ Նոր Նախիջեւանի թեմի համատեղ ջանքերով 2015 թուականին կարմիր տուֆով կառուցուեց Ս. Գէորգ խաչածէւ փոքրիկ եկեղեցին: Վերջին տարիներին այս երկու եկեղեցիների գեղարուեստական յարդարանքն ստանձնել է մի շատ արժանաւոր հայորդի՝ հմուտ սրբանկարիչ, միջնադարեան եկեղեցական արուեստի գիտակ Հայկ Ազարեանը¹:

Դեռեւս 1839 թ. փետրուարի 23-ին Կուբանի ճակատի հրամանատար գեներալ-մայոր Գ. Զասսը հրամայում է չերքեզահայերին տեղափոխել Կուբան գետի ձախ ափը՝ «Պրոչնի օկոպ» ամրոցի դիմաց: Այս օրը համարում է Արմաւիր քաղաքի հիմնադրման տարելիցը: Զօրավարը յատուկ յանձնարարում է, որ նոր վայրում «մեծ նեղութիւններ չլինեն, պահպանուեն փողոցների ճիշդ կառուցուածքը, իսկ ամբողջ բնակավայրի կենտրոնում թողնեն հրապարակ, որը բաւարար կը լինի եկեղեցի կառուցելու համար»: Գ. Զասսը նաեւ կարգադրում է, որ տաճարը կառուցեն քարէ հիմքի վրայ, ծածկեն

¹ Հայկ Աբրահամի Ազարեանը Ս. Էջմիածնի Գէորգեան նեմարանում կրթութիւն ստանալուց ու սարկաւագ ձեռնադրուելուց յետոյ ուսանել է Բուխարեստի պատրիարքարանի եկեղեցական նկարչութեան դպրոցում, ապա 1995-2000 թթ. սովորել է Բուխարեստի Աստուածաբանական համալսարանի մշակութային ժառանգութեան ռեստուրացիայի բաժնում, իսկ 2003 թ. գրելով «Մրբապատկերի աստուածաբանութիւնը մեր օրերում» թեմայով ատենախօսութիւնը՝ ստացել է աստուածաբանական գիտութիւնների թեկնածուի աստիճան: Տե՛ս Satenik Vardanyan. Haik Azarian // «Divine Temple», (Annual Almanac), «Kolomenskaya Versta», Saint - Petersburg, I, 2014, p. 9-11.

երկաթէ կտուրով, իսկ գագաթը պսակեն ոսկեզօծ խաչով²։ Յաւօք, 1842-ի մի շարադէտ գիշեր հրդեհ է բռնկուում, եւ փայտէ անաւարտ տաճարն ամբողջովին դառնում է հրօ ճարակ։ Տարիներ յետոյ այնտեղ վերստին կառուցւում է հայկական աղիւսէ եկեղեցի, որը 1861 թ. օգոստոսի 25-ին հանդիսաւոր կերպով օծւում է Աստրախանի արքեպիսկոպոս Մատթէոսի կողմից եւ ստանում «Ս. Աստուածածնի Վերափոխումը» անուանումը։ Իսկ 1887-ին էլ աւարտւում է Ս. Վերափոխման հայկական եկեղեցու հիմնական վերանորոգումը։ Հաւանաբար միայն դրանից յետոյ է Արմաւիրի այդ հնագոյն եկեղեցին ստանում իր այժմեան տեսքը, որն աւելի հոգեհարազատ է հայ պաշտամունքային ճարտարապետութեանը, քան այն, որն սկզբում նախատեսուած էր վերջինիս կառուցման համար։ Այս տաճարը, բարեբախտաբար, պահպանուել է մինչեւ մեր օրերը եւ գործում է Կիրովի փողոցի թիւ 7 հասցէում։

Եկեղեցու ինտերիերը՝ ներսի ճարտարապետական եւ գեղարուեստական ձեւաւորումը, նախքան ներկայիս վերանորոգումը զարգարուած էր որմնանկարներով, ինչպէս նաեւ XIX դարի հաստոցային նկարներով։ Ուշարժան է, որ աստուածաշնչեան թեմաները հիմնականում ներկայացուած էին փաստագրական-պատմական նկարների մեկնաբանութիւններով, իսկ առաքելների եւ սրբերի պատկերները՝ ակադեմիական ու իրապաշտական ոճով³։ Այստեղ առկայ են ինքնօրինակ նկար-սրբապատկերներ, որոնք բնորոշ են XVII-XIX դարերի հայկական եկեղեցական արուեստին եւ կատարուած են անանուն վարպետների կողմից։

Վերջին տարիներին եկեղեցին վերանորոգման խիստ պահանջ էր զգում, ուստի նրա նոր տեսքը դարձել է տեղի հայութեան ինքնութեան եւ հոգեւոր դարձի նորոգուած խորհրդանիշ։ Վերափոխումն Ս. Աստուածածնի տաճարն այսօր, քան երբեւէ, փայլում է իր նոր՝ իւրօրինակ որմնանկարներով, միջնադարեան մանրանկարչական բարձրարուեստ եւ կոթողային հնչեղութիւն ստացած զարդերով։ Եկեղեցու գմբէթարդում ոսկեգոյն խորքից Քրիստոսի Ամենակալ կերպարն է՝ աղօթող աջ ձեռքով եւ գլանակը ձախ ձեռքում։ Եկեղեցական արուեստի կանոններին համաձայն՝ Փրկչի կերպարը գմբէթում, ինչպէս երկնքում, հաստատում է իր փառահեղ ներկայութիւնը՝ Երկրորդ գալստեան եւ քրիստոնէական կրօնի փառաբանումը։ Քրիստոսի մտահայող կերպարն այստեղ զբաղեցնում է գմբէթի կենտրոնական հատուածը, իսկ նրա պատկերը երիզուած է ժապաւէնաձեւ շրջանակով, ուր ասւում է. «ԱՍՏՈՒԱՄ ԶՕՐՈՒԹԵԱՆՅ, ԴԱՐՁ ՀԱՅԵԱՅ ՅԵՐԿՆԻՅ ԵՒ ՏԵՍ, ԱՅՅ ԱՐԱ ԱՅԳԻՈՅՍ ԱՅՍՄԻԿ, ՏԵՐ ԱՍՏՈՒԱՄ ԶՕՐՈՒԹԵԱՆՅ, ԴԱՐՁՈ ԶՄԵԶ, ԵՐԵԻԵՅՈ ԶԵՐԵՍՍ ՔՈ Ի ՄԵԶ ԵՒ ԿԵՅՅՈՒՔ»։ Քրիստոսի պատկերով մեղալիոնը պահում են սաւառնող չորս հրեշտակները՝ իւրաքանչիւրն առանձնայատուկ դէմքով, բայց անկիրք կերպարով։ Նրանք գունային նրբին երանգների հագուստներով են՝ վարդագոյն, երկնագոյն, բաց փիրուզագոյն եւ դեղնաւուն՝ ծալքերի լուսաստուերային նուրբ անցումներով։ Յիսուսի եւ հրեշտակների տեսքն առաջացնում է թովիչ, երանային ներկայութեան տպաւորութիւն։

Գմբէթը պահող թմբուկի պատուհանների արանքներում հայկական մանրանկարչական գոհար զարդերն են, իսկ թմբուկի հիմքում՝ մեղալիոնների մէջ, պատկերուած են չորս մեծ նահապետներ ս. Աբրահամը, ս. Մեղքիսեդեկը, ս. Դաւիթը, ս. Սողոմոնը եւ չորս մեծ մարգարէների կերպարները՝ ս. Եսային, ս. Երեմիան, ս.

² Մանրամասն տե՛ս Шаган-Симон. Памятник армавирскому четырехголосному хору. Тифлис, «Эсперанто», 1914. с. 62-64 (на арм. яз.), Ктиторов С. Н. Исторический очерк армянских храмов Армавира // <http://ru.hayazg.info/%D0%9A%D1%82%23.032018>, Армянские церкви Российской империи (1717-1917), Ереван, Тигран Мец, 2009, с. 10-15.

³ Տե՛ս Армянские церкви Российской империи (1717-1917), Ереван, Тигран Мец, 2009, с. 10-15.

Եզեկելը, ս. Դանիէլը: Եկեղեցու նահապետների այս շարքը ներքեւից երիզում է զարգառճ շրջանակով, որից ներքեւ թմբուկի տարածութիւնը նկարիչը պատել է երկնագոյն խորքով: Այստեղ՝ կամարների ու թմբուկի միացման հատուածում՝ երկնային կապոյտով ներկուած հիւսիս-հարաւային մասում, բացայայտում են Յովհաննէս Մկրտիչը եւ Մարիամ Աստուածածինը՝ Օրանտայի տեսքով, իսկ արեւելք-արեւմուտք առանցքում Եթիմասիայի աթոռն է ու Քրիստոսի անձեռակերտ պատկերը: Ներքեւից՝ կամարներից դէպի թմբուկ բացուող առագաստներին, եկեղեցական կանոնադրութեանը համաձայն, պատկերուած են չորս աւետարանիչները: Նրանցից իւրաքանչիւրի վերելում՝ ճերմակ ու կապոյտ երանգների ներքոյ, ներկայացուած է համապատասխան խորհրդանշը:

Եկեղեցու նկարազարդման աշխատանքները դեռեւս շարունակում են: Գլխաւոր խորանում Հայկ Ազարեանն այժմ աւարտին է հասցնում Յարութեան պատկերը՝ Դժոխքի Աւերման տեսարանով:

Ս. Աստուածածնի Վերափոխման տաճարը բարենորոգումից յետոյ ընդհանուր առմամբ ներկայանում է մեր առջեւ տօնական վառ գոյների գեղեցկութեամբ, սրբերի պատկերների զուսպ ու պայծառատես խորհրդով: Նշելի է, որ սրբապատկերների գեղարուեստական այսօրինակ մեկնաբանումը համահունչ է եկեղեցական դարաւոր արարողակարգին եւ հաւատացեալ ժողովրդին իրաւամբ հաղորդակից է դարձնում երկնային բացառիկ գեղեցկութեան վեհ արժէքներին:

1868 թ. յունիսի 6-ին տեղի բնակիչների հաւաքած զոհաբերութիւնների շնորհիւ հիմնում է մի մատուռ, որը վերագրւում է Ս. Վերափոխման տաճարին: Մատուռի կառուցման առիթը բաւական խորհրդանշական է. տօնելով 1867-ի մայիսի 25-ին Փարիզում Ալեքսանդր II կայսեր վրայ կատարուած անյաջող մահափորձից փրկութիւնը՝ բնիկ արմաւիրցիներն այդ ձեռնարկով ընդգծում էին իրենց նուիրուածութիւնը Ռուսաստանին ու միապետին: Ինչ տեսք ունէր այդ մատուռը, կամ որտեղ է այն գտնւում՝ դեռեւս անյայտ է:

Ս. Վերափոխման հայկական եկեղեցու օծումից 20 տարի յետոյ մէկ ուրիշ թաղամասի բնիկ հայերը որոշում են գիւղում կառուցել նոր եկեղեցի⁴: Ենթադրեալ աղօթարանի փոխարէն նրանց յաջողում է կերտել աղիւսէ մի փոքրիկ եկեղեցի: 1887 թ. Աստրախանի արքեպիսկոպոս Գէորգ Սուրենեանցը (հետագայում՝ կաթողիկոս Գէորգ V) այն օծում է Ս. Գէորգ անունով (Ս. Գէորգի Պոբեդոնոսեց): Ս. Գէորգիեւեան եկեղեցու հին շէնքը պահպանուել է մինչեւ մեր օրերը (Լիւքսեմբուրգի փողոց, թիւ 170): Այսօր այն օգտագործւում է որպէս բնակելի շէնք: Այդ շէնքի բնակիչներն իրենց կցակառուցներով եւ վերափոխումներով կամայ-ակամայ հիմնովին խաթարել են պատմա-ճարտարապետական այդ յիւրաւի արժէքաւոր յուշարձանի նախնական տեսքը:

Ս. Գէորգի Պոբեդոնոսեցի տաճարը, իր գաւթով հանդերձ, ունի քառաթեւ խաչի տեսք եւ ուղղուած է դէպի Արեւելք: Աղօթարանը մի երկար ու բարձր շինութիւն էր: Գլխաւոր խորանի հատուածը բարձրացուած էր եւմնացած մակերեսից առանձնացուած էր խորանի միջնորմով ու վարագոյրով: Հին լուսանկարներից մէկի համաձայն, ուր Ս. Գէորգիեւեան տաճարը երեւում է յետնամասում, վերջինիս կենտրոնական հատուածում թմբուկի վրայ վեր է խոյանում խաչ ունեցող մի փոքրիկ գմբէթ: Հարաւարեւմտեան կողմից շինութեանը յարում է ցածր երկյարկանի զանգակատունը: Որմնանկարների եւ նկարների վերաբերեալ առայժմ տեղեկութիւններ չկան:

1902-1904 թթ. Արմաւիրի նոր գերեզմանատանը (ներկայումս այն ընդարձակ

⁴ Ст'ю Шаган-Симон, նշում աշխ., էջ 91-92:

տարածություն է, որն ընկած է Վոլոդարսկի, Շահումեան փողոցների եւ երկաթուղային ճանապարհների միջեւ) բարձրանում էր եւս հայկական մէկ ուրիշ եկեղեցի՝ Սուրբ Պողոս-Պետրոսը: Պաշտամունքային այս կառույցի մասին պահպանուել են խիստ ժլատ տեղեկություններ: Տարեցների պատմությունների համաձայն՝ Պողոս-Պետրոս եկեղեցին ունեցել է փոքր չափեր եւ համապատասխանել է միջնադարեան հայկական ճարտարապետութեան ոճին⁵: Այստեղ հիմնականում կատարւում էին հոգեհանգստեան արարողություններ: Խորհրդային տարիներին տաճարի, ինչպէս նաեւ հանգուցեալ շատ արմաւիրացիների գերեզմանների ճակատագիրը ողբերգական եղաւ: 1922-ի ապրիլին նոր իշխանություններն այստեղ բռնագրաւեցին եկեղեցական արժէքները: Այսպէս, օրինակ, 1931 թ. հայկական գերեզմանատան տարածքում սկսեց աշխատել անտառահատման մի գործարան, որի հետեւանքով 1936-ին ոչնչացաւ նախկին գերեզմանատան եկեղեցին:

XIX վերջերին, Արմաւիրի տնտեսական բուռն զարգացմանը զուգընթաց, ի հաշիւ Ռուսաստանի այլ մասերից եւ արտասահմանից եկած վերաբնակիչների, բազմապատկւում է նաեւ բնակչութեան թիւը: Եկուորների թուում էին նաեւ բազմաթիւ հայեր: Ընդարձակուող հայկական համայնքի հոգեւոր խնդիրները յանգեցրին նոր թեմական եկեղեցի կառուցելու անհրաժեշտութեանը: Ս. Գէորգ նոր եկեղեցու հանդիսաւոր հիմնարկումը տեղի է ունենում 1908 թ. ապրիլի 23-ին: Միայն 1915 թ. գարնանը, երբ Արմաւիրն արդէն դառնում է քաղաք, աւարտւում են շինարարական եւ յարգարման բոլոր աշխատանքները:

Ս. Գէորգ տաճարի աղիւսէ սլացիկ շէնքը կառուցուել էր միջնադարեան հայկական պաշտամունքային ճարտարապետութեան ոգով: Եկեղեցու օծման համար Արմաւիր է ժամանում Աստրախանի հայկական թեմի եպիսկոպոս Մխիթարը: Արմաւիրեան պարբերականներից մէկի լրագրողը իրադարձությունները նկարագրելիս նշել է հետեւեալը. «Անհնար է չիշատակել Արմաւիրի Գէորգիեւեան նորակառույց եկեղեցին, որն այսքան մեծ ու գեղեցիկ է: Եկեղեցու ներքին եւ արտաքին ոճաւոր յարգարանքներն ապշեցուցիչ են: Դրսից եկեղեցին սուաղուած եւ ներկուած է ակնահաճոյ բաց շագանակագոյն նրբերանգով: Ներսից եկեղեցին պատուած է միատեսակ մարմարով: Որմնանկարները կատարուած են Պետրոգրադի գեղարուեստական ակադեմիան աւարտած հայազգի նկարիչ Արշակ Ֆէթուաճեանի կողմից: Յատկապէս տպաւորիչ է եկեղեցու խորանի միջնորմը, որը հսկայական չափերի է. այն մաքուր մարմարից է, եւ կառուցել է իտալացի յայտնի վարպետ Կատոն: Մանկանը գրկած Աստուածամօր սրբապատկերը կատարուած է պաստառի վրայ եւ տեղակայուած է գահի վերելի միջնորմում. այն կատարուած է հին արեւելեան ոճով եւ թողնում է վերերկրային մաքրութեան ու սրբութեան տպաւորութիւն, իսկ նրան նայելիս միտքը սաւառնում է առ երկինք»⁶:

Ս. Գէորգ նոր եկեղեցին դառնում է հայկական ամենահիմնաւոր ու ամենագեղեցիկ եկեղեցիներից մէկը Հիւսիսային Կովկասում: Ա. Ֆէթուաճեանի փաստաթղթերում յայտնաբերուել է Քրիստոսի պատկերը կրող մի անսովոր էսքիզ, որի վրայ առկայ է հեղինակի մակագրությունն այն մասին, որ վերջինս տեղափոխուել է Արմաւիրում կառուցուած Ս. Գէորգ եկեղեցու պատի վրայ⁷:

Վեր խոյացող Ս. Գէորգ հսկայ եկեղեցին, ինչպէս արդէն նկատել ենք, հետագայում ցաւալիօրէն դառնում է խորհրդային իշխանությունների հակա-կրօնական հրեշաւոր քաղաքականութեան զոհը. 1939-ին եկեղեցին պարզապէս խլւում է ծխականներից ու

⁵ Տե՛ս Ктиторов С. Н., նշուած աշխ.:

⁶ Նոյն տեղում:

⁷ Տե՛ս Архивный отдел НКГА, Аршак Фетваджян, ф-144.

քանդուժ՝ հիմնականում աղիւսը որպէս շինարարական նիւթ օգտագործելու նպատակով:

Ինչպէս ցարական շրջանում, այնպէս էլ այսօր հայկական Ս. Աստուածամօր վերափոխման եւ Ս. Գէորգ նոր եկեղեցիների, ինչպէս նաեւ ռուսական ուղղափառ Նիկոլաեւեան եկեղեցու ուրուագծերն իշխում են Արմաւիր քաղաքի վրայ ու կատարում հոգեւոր վեհապանծ խորհրդանիշների դեր: Արմաւիրի հայ բնակչութեան պատմութիւնն ու մշակոյթը Ռուսաստանի Դաշնութեան պետական կառոյցի մէջ ակնառու կերպով վկայում են հայկական համայնքի ներդրման ու ներգրաւուածութեան մասին՝ միաժամանակ պահպանելով ու զարգացնելով ազգային հարուստ ու իւրօրինակ մշակոյթը⁸:

⁸ Տե՛ս Լ. Ա. Բոգոսյան, «Армянская колония Армавира», Ереван, 1981, АН АССР, 1981, 181 с., Խ. Բորիսյան, «Происхождение черкесского населения и основание г. Армавира», //Вестник общественных наук, АН АССР, Ереван, № 5, май, 1971, с. 66-75, Փ. Ա. Իսխանյան, «История Армавира и черкесского населения», Екатеринодарь, Т-во «Печатник», 1916, 194 с.